

DE DEENSE BEELDENSTORM

451 Prof. mr E.J. Dommering

Inmiddels is er in de media heel wat afgepraat en geschreven over vrijheid van meningsuiting, waarbij wij in Nederland ongeveer weer op het niveau van de 'geiten-neuker' discussie en 'het recht om te beledigen' zijn uitgekomen. Het misverstand dat vrijheid van meningsuiting hetzelfde is als ongecontroleerde vrijheid van individuele expressie lijkt zich opnieuw vast te zetten.

Egbert Dommering is hoogleraar informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam.

I never thought of myself as a writer about religion until a religion came after me. Salman Rhusdie¹

MET ONS VALT NIET TE SPOTTEN

De in de media wereldwijd als cartoon-rel aangeduide gebeurtenis was al weer veertien dagen oud, en er waren al doden gevallen, toen bijgaande foto verscheen waarop een stel ezels in Pakistan demonstreren met een bord om hun nek dat moet duidelijk maken dat zij Europese staatshoofden verbeelden, het staatshoofd van Denemarken in de eerste plaats. Ik heb een Don Quijote afwijking ontwikkeld, zodat ik meteen moest

denken aan een wonderlijke passage uit deel II van dit boek. Daarin is sprake van twee burgemeesters die samen op zoek gaan naar de ezel die de ene burgemeester is kwijtgeraakt. Zij doen dat door de aandacht van het vermiste grauwte te trekken door ezelgebalk na te doen. Telkens denkt de een dat hij antwoord van de ezel krijgt, maar dan verschijnt zijn balkende ambtsgenoot om de hoek van de heuvel. Zij complimenteren elkaar dat zij zich in niets van ezels onderscheiden, zo natuurgetrouw weten zij het geluid van het beest te reproduceren. De ezel blijkt te zijn opgegeten door een wolf, maar het verhaal van de balkende burgemeesters die zo op ezels lijken wordt naverteld in hun dorpen en verspreidt zich als een olievlek in de streek. Al spoedig worden de bewoners van de ezel-dorpen bespot doordat zij overal met luid gebalk worden begroet. 'En de grap is inmiddels zo uit de hand gelopen, dat de bespotten al vaak gewapenderhand en in gesloten gelid tegen de spotters zijn uitgerukt om slag te leveren.'² Don Quijote en Sancho Panza raken later in zo'n balkveldslag verzeild die Goya heeft geïnspireerd tot een van zijn twee illustraties bij het boek die hier is afgebeeld. Op het spandoek dat de ene groep meevoert staat te lezen: 'Burgemeesters niet vergeefs, is uw balkerij geweest'.³ Sancho is zo onvoorzichtig om te tonen dat hij nog beter dan de rest kan balken en krijgt, zoals op de prent te zien is, er meteen van een van de partijen van langs.

Inderdaad, een verschrikkelijk uit de hand gelopen grap waarin het gebalk van de ene partij het gebalk van de ander oproept en overstemt, en dat niet in Castilië, maar wereldwijd. Nog op 16 februari trekt de Italiaanse Minister voor Institutionele Hervormingen Robert Calderoli, die zijn politieke afkomst uit de Liga Norte niet verloochent, een T-shirt aan met daarop afgebeeld een Mohammed cartoon. Dat wordt uitgezon-

1. Salman Rhusdie, 'Coming After Us', in: Lisa Appignanesi (ed.), *Free Expression is No Offence*, London: Penguin Books 2005, p. 21.
2. II, 25, p. 638 in de vertaling van Barber van der Pol.
3. II, 27, p. 654. In het Spaans: 'No resbuznaron en balde, El uno y el otro alcalde.'

den op de Italiaanse televisie en meteen daarna zijn er demonstraties voor het Italiaanse Consulaat in Libië, waarbij elf doden vallen. 'Niet vergeefs heer Calderoli, is Uw balkerij geweest.'

Inmiddels is er in de media wat afgepraat en geschreven over vrijheid van meningsuiting, waarbij wij in Nederland na een maand ongeveer weer op het niveau van de 'geitenneuker' discussie en 'het recht om te beledigen' zijn uitgekomen. Het misverstand dat vrijheid van meningsuiting hetzelfde is als ongecontroleerde vrijheid van individuele expressie lijkt zich opnieuw vast te zetten. Over het algemeen wordt de vrijheid van meningsuiting immers gekoppeld aan de noodzaak van vrije waarheidsvinding in een democratische samenleving. Dat veronderstelt enige inhoudelijke toetsing van de meningsuiting. Die toetsing is ingewikkelder wanneer het gaat om een mededeling (zoals bij een spotprent) die verpakt is in een satirische uiting waarin omkering van betekenis tussen inhoud en vorm of overdrijving het uitdrukkingsmiddel is. Dat betekent niet, zoals sommigen menen, dat een dergelijke uiting geheel aan inhoudelijke toetsing is onttrokken. Aan

dat misverstand heeft zich dan toegevoegd dat deze vrijheid boven de godsdienstvrijheid gaat, terwijl het probleem toch is dat we hebben te doen met een conflict tussen twee in beginsel gelijkwaardige grondrechten, dat aan de hand van – alweer – een inhoudelijke beoordeling zal moeten worden opgelost. Dat conflict is dikwijls moeilijk te beoordelen, omdat een op waarheidsvinding gebaseerd oordeel in conflict komt met een religieuze (en daarmee onherleidbare) uiting, maar ook daarin is uiteindelijk een beslissing mogelijk. Zou dat niet zo zijn dan is iedere uiting equivalent, en dat betekent zoveel dat wij de waardevolle inhoud van deze rechten overboord hebben gezet. Daar lijkt het, gelet op de openbare discussie van de afgelopen periode, helaas wel op.

HET VOORWERP VAN SPOT: HET VERBOD VAN DE AFBEELDING VAN DE PROFEET

Laten we daarom beginnen bij de spotprenten. De aanleiding is bekend. De Deense krant Jyllands-Posten, rechts in het politieke spectrum, schrijft een prijsvraag uit wie de leukste Mohammed kan bedenken, omdat er geen tekenaar was te vinden geweest die een voorgenomen kinderboek over Mohammed wilde illustreren. Later wordt bekend dat er ook al eens een poging was ondernomen om ook een Christusprijsvraag te organiseren, maar dat had de krant om de religieuze gevoelens van zijn lezers te sparen nagelaten. Door mohammedanen is aanstoot genomen aan het feit *dat* Mohammed is afgebeeld, en, in het verlengde daarvan, *hoe* hij in deze prenten is afgebeeld. Laat ik met de eerste vraag beginnen.

De inzet van de prijsvraag was in de eerste plaats dat in de Islam een afbeeldingsverbod van Mohammed geldt en dat het de klaarblijkelijke bedoeling was om dat verbod te doorbreken. Flemming Rose, chef-kunst van Jyllands-Posten, verwoordde het in een in NRC Handelsblad van 20 februari gepubliceerd artikel als volgt: 'Heeft de krant de islam beledigd? Dat was beslist niet de bedoeling. Maar wat is respect? Wanneer ik een moskee bezoek, toon ik respect door mijn schoenen uit te doen. Ik houd mij aan de gebruiken, net als in een kerk, een synagoge of een ander heiligdom. Maar als een gelovige eist dat ik, als niet gelovige, in de openbare ruimte zijn taboes in acht neem, dan vraagt hij niet mijn respect maar mijn onderwerping. En dat is onverenigbaar met een seculiere democratie.' De Deense Chef van de Kunst formuleert hier dus als maatstaf voor wat in de openbare ruimte mag, datgene is wat in een seculiere samenleving mag (en zelfs: moet). Mij beperkend tot het afbeeldingsverbod, constateer ik dat de

In 1566 gingen we nog de kerken in om de beelden van de afgoden aan gruzelementen te slaan of de ogen uit de goddelijke gezichten op de schilderijen te steken.

We hebben te maken met een geval van hate speech, dat wil zeggen dat primair uitdrukking wordt gegeven aan haat en vooroordeel jegens een bepaalde groep of religie.

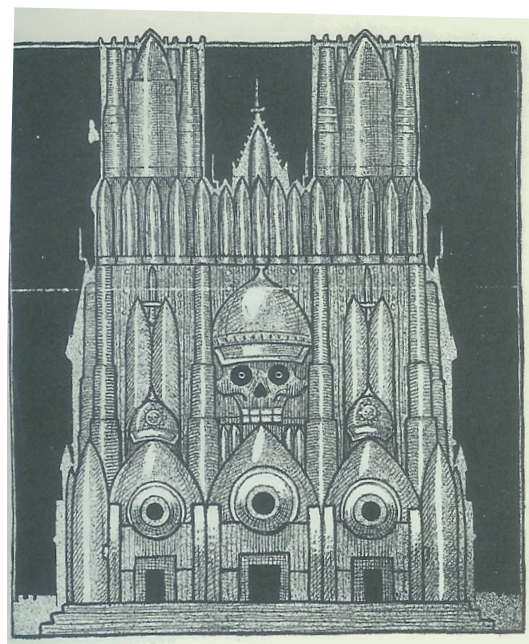
Deense Chef van de Kunst weinig historisch besef van die door hem geroemde seculiere samenleving heeft. De openbare ruimte en cultuuruitingen van die samenleving zijn gevormd door een christelijke traditie waarvan zij nog steeds de zichtbare sporen draagt. De verschillende richtingen in het christendom hebben lang met elkaar overhoop gelegen (en liggen dat nog steeds) over het al of niet afbeelden van God en Christus, hetgeen heeft geleid tot de geheel verschillende beeldtradities van de Protestantse, de Rooms-Katholieke en de Grieks-Russische orthodoxe kerk. Die discussie heeft wortels in de voor-christelijke tradities die zich oriënteren op Plato en vertoont grote gelijkenis met die over het al of niet afbeelden van Allah en Mohammed in de Islam. Daardoor zijn de muren van de kerken in het Noorden, ook in Denemarken, verstoken van goddelijke afbeeldingen. Kunnen wij nu zeggen: Wij leven in een geseculariseerde samenleving, in de kerk doe ik mijn hoed af of ik zet hem op of ik trek mijn schoenen uit, maar verder heb ik er niets meer mee te maken? In 1566 gingen we nog de kerken in om de beelden van de afgoden aan gruzelementen te slaan of de ogen uit de goddelijke gezichten op de schilderijen te steken, maar dat ligt nu ver achter ons. Ik denk niet dat het zo eenvoudig is. We zijn wel zo ver dat we de persoonlijke godsvoorstelling en uitbeelding daarvan van de individuele gelovige accepteren. Voor Nederland is het proces tegen Gerard Reve wegens godslastering met als inzet diens persoonlijke godsbeleving (God is een Ezel) een omslagpunt, maar dat is nog maar veertig jaar geleden, in de periode dat al onze traditionele religieuze morele kaders vrij snel zijn verdampt en hebben plaatsgemaakt voor individuele levensstijlen. En in diezelfde periode raasde over Nederland nog menige storm, aangeblazen door religieus gekwetsten. Een belijder van de Islam die zich tegen de heersende beeldtraditie binnen de Islam keert (de inzet van het boek van de Turkse schrijver Pamuk, *Ik heet karmozijn*) verdient binnen dit pluralisme onvoorwaardelijke bescherming, maar een terzijdestelling van het verbod op afbeeldingen van het sacrale met het tamelijke botte argument 'wij zijn hier niet mohammedaans' verdient dat in een pluralistische samenleving dus niet, zeker niet als hier grote groepen mohammedanen zich vestigen omdat er elders in de wereld geen droog brood valt te verdienen.

HET VOORWERP VAN SPOT: AANVAL OP DE PROFEET EN NIET OP BEPAALDE VERTEGENWOORDIGERS VAN HET GELOOF

De aanval op het afbeeldingsverbod legitimeert de actie van de Deense krant mijns inziens niet. Laten we

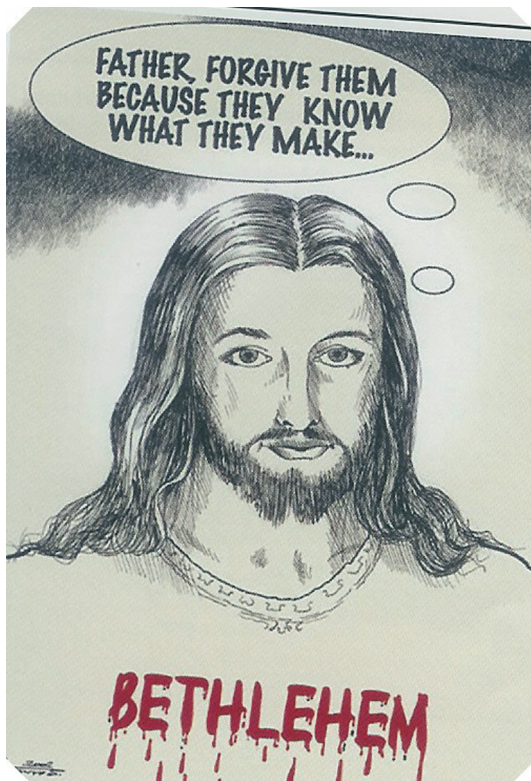

Bomtulband

Albert Hahn

nu kijken naar de *hoe* vraag. Die is wel relevant, omdat de wijze waarop met een religieus voorschrift de spot wordt gedreven het antwoord op de *dat* vraag kan relativiseren. Het ging om twaalf spotprenten, waarvan de meest aanstootgevende de Mohammed met de bom op zijn hoofd is, die hierboven is afgebeeld. In deze prent wordt terrorisme geïdentificeerd met Mohammed. De Deense Chef van de Kunst en de tekenaar zelf hebben er achteraf van willen maken dat hier islamterrorisme aan de kaak wordt gesteld, maar er kan geen misverstand bestaan over het feit dat de profeet zelf als terrorist wordt voorgesteld, zeker voor Arabischtaligen omdat de tekst op de tulband verwijst naar Allah en de profeet. In de geschiedenis van de spotprent zijn tal van voorbeelden aanwijsbaar dat religies werden aangevallen op door hen ondersteunde politiek-militaire doelstellingen. Een bekend voorbeeld uit onze eigen

Christusprent

Wolkenprent

geschiedenis is de vernietigende kritiek van Albert Hahn in het begin van de twintigste eeuw op de Anti Revolutionaire partij en de Rooms Katholieke Kerk. In de laatste categorie is er de hierbij afgebeelde, bekende prent uit 1914 waarin de kathedraal van Reims wordt voorgesteld als een gebouw dat is opgebouwd uit granaten. Hahn maakte de tekening na het zware bombardement van de stad (inclusief de kathedraal) in september van dat jaar, en zette er onder: 'Na de oorlog wordt de kathedraal van Reims herbouwd in de stijl, die beter bij de hedendaagse cultuur past dan de middeleeuwse Gotiek.'⁴ Waar Hahn de instelling (de Rooms Katholieke Kerk) aanviel op zijn onchristelijke politiek, valt de Deense prent de Islam aan op een oorlogszuchtige goddelijke profeet. Er circuleren al jaren op het internet anti-Israël spotprenten al of niet met expliciet antisemitische strekking, waarin wordt inge-

speeld op christelijke symboliek. Wat daarbij op valt is dat de bezettingspolitiek van Israël wordt gemeten aan christelijke maatstaven, maar niet het geloof en de godheid als oorlogszuchtig worden voorgesteld. Ik beeld hier een van de minst smakeloze af om te illustreren wat ik bedoel.⁵ Bij de tulband prent is dit allemaal niet het geval, omdat de voorstelling de hoogste vertegenwoordiger van het geloof als bron van het kwaad voorstelt, in plaats van de terrorist te meten naar de vredelievende normen van zijn eigen geloof. Dit punt wordt des te duidelijker als we de tulbandprent vergelijken met een prent uit de twaalf die hier ook is afgebeeld: die welke Mohammed in de hemel toont om de terroristen die in de hemel aankomen er op te wijzen dat de maagden die hen als beloning in het vooruitzicht zijn gesteld op zijn. In deze prent wordt het krankzinnige geloof van de zelfmoordterrorist in een hemel met maagden op de hak wordt genomen. De Mohammed figuur is hier niet meer dan een intermediair voor die boodschap. Ook de andere prenten uit de verzameling van twaalf zijn te karakteriseren als spotprenten op het thema van de religie zelf. Onderzoek van de *hoe* vraag versterkt dus het antwoord op de *dat* vraag. We hebben te maken met een geval van *hate speech*, dat wil zeggen dat primair uitdrukking wordt gegeven aan haat en vooroordeel jegens een bepaalde groep of religie. In de vergelijking met de holocaustprenten is het dus haat tegen haat. Nu kan men tegenwerpen dat de fundamentalistische Deense Imam die het vuurtje heeft aangewakkerd door met de prenten, vermeerderd met een eigen gemaakte aanstootgevende selectie, in zijn tas het Midden-Oosten rond te reizen, zijn punt toch wel had gemaakt; hij had zonder die tulbandprent toch een moeilijker verhaal gehad.

WELK PUBLIEK?

En voor wie waren de prenten nu eigenlijk bestemd en is dit wel een godsdienstverhaal? Zowel de Deense Chef van de Kunst als de tekenaar hebben verklaard dat zij de gevolgen van de prenten niet hebben voorzien. Wat men van deze profetenspotters ook kan zeggen, profetische gaven kunnen hen in ieder geval niet worden toegedicht. Met wat meer inzicht in de politieke tegenstellingen was misschien voorzienbaar geweest dat het vervolg is ontaard in een aanscherping van een politiek conflict tussen enerzijds de meer radicale moslims en de staten binnen Europa waarin zij wonen, en anderzijds het Westen en de politieke Islam in moslimstaten in de wereld. De symbolische vlagverbrandingen zijn een daad van politiek verzet, zoals wij uit de rijke jurisprudentie op dit punt uit de Verenigde Staten weten.⁶ De

4. Uit: Koos van Wieringh, Albert Hahn, Amsterdam: De Arbeiderspers 1969, p. 205.

5. Uit: J. & D. Kotek, *Au nom de l'antisionisme. L'image des Juifs et d'Israël dans la caricature depuis la seconde Intifada*, Paris: Éditions Complexe 2003, p. 57.

6. Robert Justin Goldstein, *Flag Buning & Free Speech*, Kansas: The University Press of Kansas 2000.

reactie was niet gericht tegen de christelijke religie. Sommigen zullen zeggen dat er in het (Midden)-Oosten te weinig christelijke kerken zijn om je woede op te ontladen, maar als het er om te doen was geweest een puur religieus protest te organiseren, was er vast wel een kleine fundamentalistische schurk geweest om een import van brandbare Christusbeelden op touw te zetten. De reacties uit het Westen waren ook gevoed door politieke motieven. Het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten moeten nog steeds een einde zien te breien aan een militaire interventie in Irak die zij ooit in strijd met het volkerenrecht zijn begonnen. Zij namen niet over de roep van sommige landen dat wij 'als één man' achter Denemarken moesten gaan staan. Ook de verlate reactie in de moslimlanden in februari op de publicatie in oktober en de 'tegen' prijsvraag van holocaust prenten, tonen het politieke karakter van het protest. Holocaust prenten worden al lang ingezet tegen Israël, en hebben een politiek karakter. Protest tegen de onderdrukking door het Westen was op dit moment hoogst welkom. De Deense context wijst op toenemende xenofobie in dat land tegen alles wat met de Islam heeft te maken. Dat laatste zullen ze bij de redactie van Jyllands-Posten bepaald wel hebben geweten. De afbeelding van Mohammed is dus gebruikt voor politieke doeleinden, in het binnenland en het buitenland, zowel door moslims als niet-moslims.

Een andere vraag is die van de doelgroep. Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens opereert in zaken van godsdienst en moraal uiterst behoedzaam, door zich zo veel mogelijk bij de heersende opvatting van de 'local community' aan te sluiten.⁷ Maar is dat begrip nog wel hanteerbaar in een internetwereld? Ik wil niet betogen dat het land waar een boodschap via internet kan worden ontvangen bepalend is voor wat wel en niet mag, maar als je een spotprent maakt (nota bene met een Arabische tekst), die effect kan hebben op deze gespannen politieke verhoudingen, moet je toch met ruimere dan lokale effecten rekening houden.

DE WERKELIJKE INHOUD VAN HET DEBAT

De slotvraag is of wij nu beter van zijn geworden van een slecht gemotiveerde en slecht uitgevoerde aanval op een religieuze norm waarmee een ontlading van bestaande politieke tegenstellingen is ontketend. Ik denk het niet. Het zal het debat over de zaken waar het echt over zou moeten gaan bemoeilijken. En dan bedoel ik: een vreedzame oplossing van het Midden-Oosten con-

*Beelden hebben nog niet
al hun magie verloren.
De magie die leidt tot
beeldverheerlijking,
beeldvrees of
beeldvernietiging.*

flict, de gelijkheid van man en vrouw, de scheiding van kerk en staat, religieuze tolerantie om er maar een paar te noemen. Dit soort confrontaties die uitmonden in collectief (zoals in dit geval) of individueel (zoals bij een confrontatie als bij Submission I) politiek geïnspireerd geweld, sluit partijen van elkaar af in plaats dat ze tot uitwisseling van gedachten komen. Het voedt wederzijdse vijandbeelden.⁸ Het geeft geestelijke leiders die het spel vals willen spelen een alibi om niet over de belangrijke zaken te praten. Het brengt de vrijheid van meningsuiting ook niet dichterbij, omdat het mensen maar op gedachten brengt dat er speech codes moeten komen en dat soort quasi zelfcensuur maatregelen, of nieuwe repressie maatregelen oproept in landen waar de persvrijheid toch al op een laag pitje stond. En dit is de realiteit: de seculiere samenleving waarin wij uitsluitend nog voor huwelijk en dood naar de kerk gaan, desnoods op kousenvoeten, heeft opnieuw heftig met een nog niet aan de seculiere samenleving geacommodeerde religie te maken. Dit is een accommodatie die langs dezelfde lijnen verloopt als die met andere religies. De metamorfose van het hoofddoekje van een teken van de ongelijkheid van de vrouw tot een symbool voor een mohammedaanse identiteit is er een goed voorbeeld van. En voor 'de verlichten' geldt het adagium 'Religion came after us', en dat is iets om rekening mee te houden. Met zelfcensuur heeft dat niets te maken.

Maar er is ook een ander slot en dat is het slot van de verbazing. In een wereld die gebukt gaat onder de fotomechanische reproductie, waarin alles en nog wat dat god heeft verboden kan worden en wordt afgebeeld, de dingen hun 'aura' hebben verloren om met Walter Benjamin⁹ te spreken, zijn we op de vuist gegaan over ... een afbeelding. Beelden hebben dus nog niet al hun magie verloren. De magie die leidt tot beeldverheerlijking, beeldvrees of beeldvernietiging.¹⁰ ■

7. Zie E.L.P. van Loenen, 'Het EHRM en de grenzen van het religieus pluralisme', in: NJB 2006, 252, p. 304-310.

8. Het opbouwen van wederzijdse vijandbeelden is fraai in beeld gebracht in de reconstructie van de moord op Theo van Gogh, Jutta Chorus & Ahmet Olgun, In godsnaam. Het jaar van Theo van Gogh, Amsterdam: Uitgeverij Contact 2005.

9. Walter Benjamin, Het Kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid, Nijmegen: Sun 1985.

10. David Freedberg, The Power of Images, Studies in the History and Theory of Reponse, Chicago/London: The University of Chicago Press 1998.